

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Γ. Μέγα: *Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ*, κριτικὴ ἔκδοσις ἀναθεωρηθεῖσα, Ἀθῆναι, 1954.

Ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Γεωργίου Α. Μέγα ἐγίνε νέα ἔκδοσις τοῦ κρητικοῦ δράματος, τοῦ ὁποίου ἡ πρώτη κριτικὴ ἔκδοσις, παρασκευασθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἰδίου, εἶδε τὸ φῶς τὸ 1943. Δὲν πρόκειται ὁμῶς ἀπλῶς περὶ νέας ἐκδόσεως, ἀλλὰ περὶ ἀναθεωρήσεως τῆς παλαιότερας, τόσον ὡς πρὸς τὴν μορφήν τοῦ κειμένου, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὰς ἀπόψεις σχετικῶς μὲ τὸ πρόσωπον τοῦ ποιητοῦ. Ἐκτὸς τούτου παρέχονται καὶ νέα στοιχεῖα, ἐλθόντα τελευταίως εἰς φῶς, σχετικὰ μὲ τὴν πρώτην ἔντυπον ἔκδοσιν καὶ τὸν πρῶτον ἐκδότην τοῦ ἔργου.

Ὡς γνωστόν, ἡ ἔκδοσις τοῦ 1943 εἶχε προκαλέσει συζήτησιν μεταξὺ τοῦ ἐκδότου κ. Μέγα, καὶ τῶν κ. κ. Γεωργίου Ζώρα καὶ Ἐμμαν. Κριαρᾶ, περὶ τῆς ἀξίας τοῦ νανιανοῦ χειρογράφου διὰ τὴν κριτικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου, περὶ τῆς σχέσεως τοῦ κειμένου πρὸς τὸ ἰταλικὸν πρότυπον τοῦ δράματος, περὶ τῆς ταυτίσεως τῶν ποιητῶν τῆς «Θυσίας» καὶ τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» καὶ περὶ τῆς χρονολογικῆς προτεραιότητος τῆς «Θυσίας» ἔναντι τοῦ «Ἐρωτοκρίτου»¹.

Ἡ παροῦσα ἔκδοσις περιλαμβάνει, ὡς καὶ ἡ τοῦ 1943, βιβλιογραφίαν, εἰσαγωγὴν ἐκτενῆ, κείμενον, σημειώσεις καὶ γλωσσάριον. Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν ἐξετάζονται αἱ βενετικαὶ ἔκδόσεις τῆς «Θυσίας», τὰ σωζόμενα χειρόγραφα, τὸ σύστημα τῆς διὰ λατινικῶν ἢ ἰταλικῶν χαρακτήρων γραφῆς, ὁ καταρτισμὸς τοῦ κειμένου, ἡ γλῶσσα, ἡ στιχοθεγία, τὸ χρονολογικὸν ζήτημα καὶ τὸ τοῦ ποιητοῦ, ἀκολουθεῖ δὲ ἀνάλυσις τοῦ δράματος καὶ μελέτη τῆς σκηνικῆς διαρθρώσεως αὐτοῦ ὡς καὶ τῆς ψυχολογικῆς διαγραφῆς τῶν χαρακτήρων. Ἐξετάζεται ἐπίσης ἡ σχέση τοῦ ἔργου πρὸς τὰ μεσαιωνικὰ μυστήρια, τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς «Θυσίας», τὸ πρότυπον αὐτῆς, τὰ ἐν τῷ ἔργῳ ἑλληνικὰ λαϊκὰ στοιχεῖα καὶ ἡ σχέση τοῦ πρὸς τὸν ἑλληνικὸν λαόν.

Ἐν κατακλείδι προστίθεται νέον κεφάλαιον περὶ τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῆς «Θυσίας». Τὸ κεφάλαιον τοῦτο, βασιζόμενον εἰς ἀνακοίνωσιν

¹) Βλ. σχετικὴν βιβλιογραφίαν εἰς Μ. Μανούσακα, Κριτικὴ βιβλιογραφία τοῦ «Κρητικοῦ Θεάτρου», Ἑλλην. Δημιουργία, τ. 12 (1953), σελ. 104 - 106.

τοῦ S. Sala ville², παρέχει τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος τῆς πρώτης βενετικῆς ἐκδόσεως τῆς «Θυσίας», γενομένης τὸ 1696 ὑπὸ τοῦ τυπογράφου Νικολάου Σάρρου καὶ τοῦ κρητὸς Μάρκου - Μαξίμου Μαρά, ἡγουμένου τῆς ἐν Ζακύνθῳ μονῆς τῆς Ἁναφωνητρίας, ἐργασθέντος ὡς ἐπιμελητοῦ τῆς ἐκδόσεως. Ἔχομεν οὕτω μετὰ τὸν Ἀμβρόσιον Γραδενίγον καὶ δευτέρον λόγιον κρητὰ κληρικὸν ἐργασθέντα εἰς τὴν δημοσίευσιν κρητικῶν δημοδῶν ἔργων³.

Τὰ δύο ἐν χφ. κείμενα τῆς «Θυσίας», τὸ τοῦ νανιανοῦ κώδικος καὶ τὸ τῆς βιβλιοθήκης Κολυβά, ἀξιολογοῦνται ὑπὸ τοῦ ἐκδότου, ὑποστηρίζοντος ὅτι τὸ μὲν Κολυβά ἐλάχιστα διαφέρει τοῦ κειμένου τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων (σελ. 21), τὸ δὲ ἕτερον, τὸ νανιανόν, εἶναι ἔργον κρητικοῦ ἔχοντος εὐχέρειάν τινα εἰς τὴν ῥίμαν, ἀλλὰ συνάμα ἀμαθοῦς καὶ ἀμοίρου ποιητικῆς αἰσθήσεως, ὅστις ἔφθειρε πλείστους στίχους ἐν τῇ προσπαθείᾳ νὰ διορθώσῃ αὐτούς, ἄλλους παρέλειψε κ.λ. (σελ. 31).

Ἀκολουθεῖ ἐπανεξέτασις τοῦ προβλήματος τῆς γνησιότητος χωρίων τοῦ νανιανοῦ χφ. μὴ ὑπαρχόντων εἰς τὰς ἐκδόσεις, τῶν ὁποίων ἡ γνησιότης εἶχεν ὑποστηριχθῆ ὑπὸ τοῦ καθηγ. κ. Γ. Ζώρα λόγῳ ἀντιστοιχιῶν πρὸς χωρία τοῦ ἰταλικοῦ προτύπου τῆς «Θυσίας»⁴. Ἐκ τῶν ἀμφισβητουμένων χωρίων ἄλλα μὲν φαίνονται ὀρθῶς ἀθετηθέντα ὑπὸ τοῦ ἐκδότου, ὡς τὸ μετὰ τὸν στ. 14 *ἄμε στή γῆ τῆ μορφετή*, τὸ μετὰ τὸν στ. 160 *ἐτοῦτο εἶναι τὸ κρυφὸ κ.λ.*, τινῶν ὅμως ἡ ἀναλογία πρὸς τὰ ἀντίστοιχα χωρία τοῦ ἰταλικοῦ προτύπου εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ δημιουργῆ ὑπόνοιαν γνησιότητος, ὡς τὸ μετὰ τὸν στ. 206 :

*ἐκάτεχα κ' ἐθώρουν το πῶς οἱ γυναῖκες ἔχον
νοῦ ἀχαμνὸ, καρδιὰ μικρὴ, μυστήρια δὲν κατέχον*

ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ τοῦ Isach :

Sapea bene

ch' ella, ch' è donna, e ha il cor più infermo e molle...

²) Πβ. Deux Crétois établis à Venise au XVIIe siècle, ΕΕΒΣ, ΚΑ', σελ. 351 - 364.

³) Ὡς ὁ Γραδενίγος καὶ ὁ Μαράς εἶχε διατελέσει ἐπὶ ἐν διάστημα διδάσκαλος τῆς Σχολῆς τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος τῆς Βενετίας, ὑπὸ δὲ τοῦ λογίου Ἀναστασίου Γορδίου τοῦ ἀφιερώθησαν δύο ἐπιγράμματα εἰς ἀρχαίαν ἑλληνικήν, ὅπου ἀποκαλεῖται «σοφίην μεθέπων», S. Sala ville, ἐνθ' ἄνωτ, σελ. 363. Εἰς τὸ δεύτερον ἐπίγραμμα διορθωτέον ἀντὶ *ἰερῶν προγόνων ἰρὸν ὅς ἄρνος ἔφν* : *ἔρνος*. Εἰς τὸ ἐπίγραμμα τοῦ ἰδίου Γορδίου πρὸς τὸν Γρηγόριον Μαράν, γραπτέον ἀντὶ *Γρηγορίου Μαρά* : *Γρηγορίοιο* διὰ τὸ μέτρον.

⁴) Βλ. καὶ Γ. Μέγα, Κείμενον καὶ γλώσσα τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ». ἀνάτυπον ἐκ Ν. Ἑστίας, 39 (1946), τεύχη 452 - 4).

Ὡς ἄλλως δέχεται καὶ ὁ κ. Μέγας (σελ. 38) δὲν φαίνεται πιθανὸν αἰ ἀναλογίαι νὰ ὀφείλωνται εἰς τὸ ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς καὶ διασκευαστὴς τῆς ἑλληνικῆς «Θυσίας» εἶχεν ὑπ' ὄψει τοῦ τῶν Ἰταλικῶν προτύπων.

Οἱ στίχοι τοῦ γγ. μετὰ τὸν στ. 74: *σηκώνεται...κι ἀνάφτει τὸ καντήλι* δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὸ ὅτι ὁ διασκευαστὴς κατέστησεν ἕμμετρον πεζὴν σικηνικὴν ὀδηγίαν τοῦ ἀρχικοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου, περιλαμβάνουσαν, ὡς τὸ Ἰταλικόν, καὶ τὸ ἀνάμμα τοῦ καντηλιοῦ, τὸ ὁποῖον παρελείφθη εἰς τὴν ὀδηγίαν τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων.

Ἄξιόλογος εἶναι ἂν ἑτέρου ἢ ἀντιστοιχία τοῦ χωρίου μετὰ τὸν στ. 270 *ποιὰ μάτια νὰ τὸ δυναστοῦ* πρὸς τὸ τοῦ Ἰταλικοῦ προτύπου *chi rotta riguardar*, ἀλλὰ καὶ ὀρθὴ ἢ παρατήρησις τοῦ κ. Μέγα (σελ. 37) ὅτι τὸ χωρίον τοῦ Ἰταλικοῦ προτύπου ἀνήκει εἰς τὰ χορικά, παραλειπόμενα ὡς γνωστὸν εἰς τὴν «Θυσίαν». (Εἰς τὸ ὡς ἄνω ἀμφισβητούμενον χωρίον ἀπαντᾷ καὶ ὁ ἑπτανησιακὸς — οὐχὶ κρητικὸς — τύπος *χειλα*). Ὁρθῶς ἐπίσης ζητεῖ ὁ κ. Μέγας νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψει ὡς κριτήριον γνησιότητος καὶ «ἡ αἰσθητικὴ ἀξία» τῶν στίχων (σελ. 43, 45). Οἱ πλεῖστοι τῶν ἀθετουμένων στίχων εἶναι πράγματι μέτροι.

Περὶ τῆς δι' Ἰταλικῶν χαρακτήρων γραφῆς ἑλληνικῶν κειμένων δέχεται ὁ ἐκδότης (σελ. 54 - 55) ὅτι «εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῆς συνηθείας ταύτης δὲν εἶναι ἀμέτοχος ἡ καθολικὴ ἐκκλησία». «Ἐν Κρήτῃ, ὅπου ἡ θρησκευτικὴ πίεσις ἦτο μεγάλη(...)ἡ εἰσαγωγή τοῦ συστήματος τούτου ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ δυσχερῆ τὴν ἀνάγνωσιν ἑλληνικῶν βιβλίων καὶ ν' ἀπομακρύνῃ ὀλίγον κατ' ὀλίγον τοὺς κατοίκους αὐτῆς ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας». Ἡ παραδοχὴ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς δυσχεραίνεται ἐκ τοῦ ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ συστήματος τῆς δι' Ἰταλικῶν χαρακτήρων γραφῆς τῶν ἑλληνικῶν, δηλαδὴ κυρίως κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα, ἡ καθολικὴ προπαγάνδα παρουσιάσεται ἐν Κρήτῃ ἐξησθενημένη λόγῳ τῆς ζωηρᾶς ἀντιδράσεως ὅχι μόνον τοῦ ὀρθοδόξου στοιχείου, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν ἐν Κρήτῃ βενετικῶν ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπιθυμοῦσαι νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἀνοχὴν τῶν ἐγγχωρίων, ἐπὶ τῇ προβλέψει τουρκικῆς ἐπιθέσεως, τηροῦν τακτικὴν ἀντιπατικὴν. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἡ Ἐξουσία ἐπανειλημμένως περιώρισεν ἐν Κρήτῃ τὰς προσηλυτιστικὰς ἐνεργείας τῆς Ρώμης καὶ τὰς ὑπερβασίας τοῦ ἐν Κρήτῃ λατινοῦ κλήρον, ἀπηγόρευσε τὴν κυκλοφορίαν τῶν βιβλίων τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας, ἠρνήθη εἰς τὴν λατινικὴν ἐκκλησίαν τὸ δικαίωμα τῆς ἐπεμβάσεως εἰς ὑποθέσεις τῶν ὀρθοδόξων καὶ ἠμπόδισε τὴν Ἱερὰν Ἐξέτασιν νὰ καταδιώκῃ Γραικοὺς. Χαρακτηριστικὴ εἶναι, καίτοι μὴ πραγματοποιηθεῖσα, ἡ ἀπόφασις τοῦ Συμβουλίου τῶν Λέκα ἐν ἔτει 1575 περὶ ἐγκαταστάσεως ὀρθο-

δόξου Συνόδου ἐν Κρήτη, ἡ κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ρῆξις τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου πρὸς τὸν Βενετὸν Δοῦκα τῆς Κρήτης, ἀφορισθέντα ὑπ' αὐτοῦ, ἡ βιαίια ἀπομάκρυνσις τῶν Ἰησουϊτῶν ἐκ Κρήτης καὶ ὁ ἀπειληθεὶς ἐν ἔτει 1606 βενετοπαπικὸς πόλεμος⁶. Παρὰλλήλως παρατηρεῖται ἡ μεγίστη ἀκμὴ τῶν ἐν Κρήτη ὀρθοδόξων μονῶν, κέντρων ἑλληνικῆς παιδείας.

Ἐπειδὴ λοιπὸν κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς βενετοκρατίας ἐν Κρήτη ἡ θρησκευτικὴ πίεσις δὲν ἦτο μεγάλη, οὔτε ἡ καθολικὴ προπαγάνδα ἔντονος, θεωρῶ ἀπίθανον ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ ἰταλικοῦ ἀλφαβήτου πρὸς ἀπόδοσιν τῆς ἑλληνικῆς ὀφείλεται εἰς προσηλυτιστικὰ ἐνεργείας τοῦ παπισμοῦ. Ἐκτὸς τούτου εἶναι λογικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ χρῆσις τῆς ἰταλικῆς γραφῆς εἰς προπαγανδιστικὰ παπικὰ βιβλία προϋπέθετε τὴν γνῶσιν τοῦ ἰταλικοῦ ἀλφαβήτου ὑπὸ τῶν οὕτω προσηλυτιζομένων. Ποῖον ἀποτέλεσμα θὰ εἶχε προσηλυτισμὸς ἐνεργούμενος διὰ γραφῆς ἀσυνήθους;

Τὸ φαινόμενον μᾶλλον πρέπει νὰ ἀποδοθῆ εἰς τὸ ὅτι ἡ μόρφωσις ἐν τῇ βενετοκρατομένῃ Κρήτη ἦτο κυρίως ἰταλική, καὶ οἱ σπουδάζοντες ἐκ τῶν ἀνωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων, Βενετοὶ ἢ Ἑλληνες, ἐφοίτων εἰς ἰταλικά κυρίως σχολεῖα, καί, ἐν Ἰταλίᾳ, εἰς ἰταλικά Γυμνάσια. (Πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἐξοικειοῦντο κυρίως οἱ ἀκολουθοῦντες τὸ ἐκκλησιαστικὸν στάδιον ἢ ἀνθρωπιστικὰς σπουδὰς). Λίαν διαφωτιστικαὶ εἶναι ἐν προκειμένῳ αἱ τελείως ἀνάλογοι συνθῆκαι αἱ ἐπικρατοῦσαι μέχρι τοῦ ΙΘ' αἰῶνος εἰς τὰ Ἑπτάνησα, ὅπου, ὡς γνωστόν, οἱ εὐγενεῖς εἶχον μόρφωσιν κυρίως ἰταλικὴν καὶ ἐδυσχεραίνοντο εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ἑλληνικῶν χαρακτήρων, καὶ τὴν τήρησιν τῆς ἑλληνικῆς ὀρθογραφίας, καίτοι ὀρθόδοξοι καὶ Ἑλληνες. Γνωστὴ εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ Σολωμοῦ.

Διὰ τὸν καταρτισμὸν τοῦ κειμένου ὁ ἐκδότης «ἔθεσεν ὡς βίαιον τὰς διὰ τοῦ τύπου γενομένας ἐκδόσεις καὶ δὴ τὴν ἔκδοσιν Βόριολι» (σελ. 57), ἐνισχυομένας ἐκ τῆς συμφωνίας πρὸς τὸ ἀτελὲς μαρκιανὸν χειρόγραφον. Τὰ κρητικὰ στοιχεῖα τῶν βενετικῶν ἐκδόσεων ἐθεωρήθησαν κατὰ κανόνα γνήσια, προτιμηθέντα καὶ ἔναντι ὁμοίως κρητικῶν τύπων τοῦ χγ. Πάντως ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν πρώτην ἔκδοσιν ὁ ἐκδότης παρεδέχθη εἰς πλείονας περιπτώσεις γραφὰς τοῦ μαρκιανοῦ χει-

⁶) Περὶ τούτων βλ. Eva Tea, Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630, Atti del R. Istituto Veneto, 1912 - 13, t. LXXII, κυρίως σελ. 1379 - 1395, Ἄρχ. Ἀγαθαγγέλου Ξηρουχάκη. Περὶ παραμονῆς ὀρθοδόξων Ἑλλήνων ἐπισκόπων ἐν Κρήτη. «Κρητικαὶ Μελέται», Α', 1933, σελ. 287 ἔξ., Fr. Moresini, Relazione, εἰς Σπανάκη, Μνημεῖα Κρητικῆς Ἱστορίας, II, σελ. 110 - 122.

ρογράφου. Πᾶσαι αἱ διάφοροι γραφαὶ ἐκάστης πηγῆς τοῦ κειμένου παρέχονται εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα, συζητοῦνται δὲ ὠρισμένα κριτικά προβλήματα εἰς τὰς ἀκολουθούσας τὸ κείμενον σημειώσεις.

Ὁ κ. Μέγας ἀπέφυγε νὰ προσδώσῃ εἰς τὸ κείμενον γλωσσικὴν ὁμοιομορφίαν ἐπὶ τῇ βάσει ἄλλων κρητικῶν ἔργων, ἐπικαλούμενος (σελ. 56, σημ. 1)⁹ γνώμην τοῦ Ν. Πολίτη, σχετικὴν πρὸς διορθώσεις τοῦ Στεφάνου Ξανθουδίδου εἰς τὸν ποιητὴν Σαχλίκην, καθ' ἣν «καὶ σκόπιμοι μεταβολαὶ (γλωσσικῶν τύπων) ἐν δημοτικοῖς κειμένοις εἶναι συνηθέσταται καὶ σπανίως ἐν αὐτοῖς παρατηρεῖται πλήρης συμφωνία τοῦ γραπτοῦ λόγου πρὸς τὸν προφορικόν. Προέρχονται δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον αἱ μεταβολαὶ αὗται ἐκ τῆς ἐπηρείας τοῦ σχολείου». Ὁ κ. Μέγας ἀναφέρει ἐπίσης γνώμην τοῦ Laurand, καθ' ὃν «ἡ βαθυτέρα μελέτη τοῦ ὕφους τῶν συγγραφέων ἀφῆκε νὰ διαφαίνεται παντοῦ ἡ πολυτυπία ἐναντι τῆς ὁμοιομορφίας. Ὅθεν δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ θέλωμεν ν' ἀποκαθιστῶμεν παντοῦ τοὺς αὐτοὺς τύπους».

Αἱ παρατηρήσεις αὗται εἶναι ὀρθαὶ ὡς πρὸς τὸν Σαχλίκην καὶ τοὺς ἄλλους πρωίμους Κρητὰς στιχουργούς, ἀλλ' ἡ «Θυσία» ἀνήκει εἰς τὴν μετὰ τὸ 1600 ὀμάδα τῶν κρητικῶν ἔργων, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν καθαρότητα καὶ παγιότητα τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος. Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ χαρακτῆρος τούτου, δὲν θὰ ἀπετέλει σφάλμα, προκειμένου περὶ ἔργου γλωσσικῶς παγίου, ὡς ἡ «Θυσία». Ἡ ἐπήρεια τῆς γλώσσης τοῦ σχολείου καὶ τῆς ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ ποιητοῦ τῆς «Θυσίας» ἦτο ὄχι μεγαλύτερα, ἀλλ' ἀσφαλῶς πολὺ μικρότερα ἢ ἐπὶ τῶν παλαιότερων ποιητῶν. Ἄλλως ὁ ἴδιος ὁ κ. Μέγας (σελ. 20) δέχεται ὅτι αἱ βενετικαὶ ἐκδόσεις εἰσήγαγον εἰς τὸ κείμενον λέξεις καὶ τύπους «οἱ ὅποιοι δὲν εἶναι στοιχεῖα ἀρχικὰ τοῦ ποιήματος», ὡς *κουρά* καὶ *κουπτὰ* ἀντὶ *κοῦρά*, *πίκρα* ἀντὶ *πρίκα*, *σθ* ἀντὶ *στ*, *πλιό* καὶ *του* ἀντὶ *μπλιό* καὶ *ντου*, *τοὺς* ἀντὶ *τσι* κ.λ. Ἄν δεχόμεθα ὅμως ὅτι οἱ τύποι οὗτοι δὲν ἀνήκουν εἰς τὸ ἀρχικὸν κείμενον, διατὶ νὰ μὴ τοὺς ἀπομακρύνωμεν; (Τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ὁμοιομορφίας ὠρισμένων τύπων εἰς τὸν Ἐρωτόκριτον ὑπεστήριξε πειστικῶς ὁ Ξανθουδίδης, Ἐρωτόκρ. μεγ. ἔκδ. σελ. 383).

Ἐν τῇ μελέτῃ τῆς γλώσσης τῆς «Θυσίας» ὁ κ. Μέγας ἀπομονώνει μὲ μεγάλην ἀκρίβειαν τὰ χαρακτηριστικώτερα γνωρίσματα τοῦ ἀνατολικοῦ κρητικοῦ ἰδιώματος τὰ ἀπαντῶντα εἰς τὴν «Θυσίαν», ὡς καὶ μερικοὺς ἀρχαῖσμούς δικαιολογουμένους ἐκ τῆς θρησκευτικῆς ὑποθέσεως τοῦ ἔργου (σελ. 60 - 63). Ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρατή-

⁹) Πιβ. «Κείμενον καὶ γλῶσσα τῆς Θυσίας», ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ν. Ἐστίας 39 (1946), σελ. 17 - 18.

ρησις περί ὄρισμένων λογίων λέξεων τῆς «Θυσίας», αἱ ὁποῖαι ἀπαντοῦν καί εἰς τὸ 22 κεφ. τῆς Γενέσεως. Καὶ ἡ ἐπίσης μεθοδικὴ χρονολογικὴ ἐξέτασις τῶν γλωσσικῶν στοιχείων καταλήγει εἰς ἐπιβεβαίωσιν τῶν παρατηρήσεων τοῦ Ξανθοῦδίδου περί ὁμοιότητος κατὰ τὴν γλωσσικὴν μορφήν πρὸς τὸν Ἐρωτόκριτον.

Ὡς πρὸς τὴν στιχουργίαν τοῦ ἔργου ὁ κ. Μέγας ἀναθεωρεῖ τὰς ἀπόψεις, τὰς ὁποίας ἐξέφρασεν εἰς τὴν πρώτην ἔκδοσιν, εὐρίσκων τὴν μεγάλην στιχουργικὰς ἀναλογίας μεταξὺ «Θυσίας» καὶ «Ἐρωτοκρίτου» καὶ μάλιστα ἀναλόγους περιπτώσεις στιχουργικῶν ἀτελειῶν ἢ ἀδειῶν, ὧν παρέχει μακρὸν πίνακα (σελ. 65 - 66, σημ. 3).

Τὴν χρονολογίαν ποιήσεως τῆς «Θυσίας» θέτει ὁ κ. Μέγας μεταξὺ τοῦ 1586, ὁπότε τὸ πρῶτον ἐτυλώθη τὸ πρότυπον αὐτῆς, ὁ Isach τοῦ L. Groto, καὶ τοῦ 1635, ὁπότε, κατὰ τὸν ἐκδότην, ἀνεγράφη αὐτή, καὶ ἀκριβέστερον μεταξὺ 1610, ὅτε περίπου θὰ εἶχε διαδοθῆ ἐν Κρήτῃ τὸ ἔργον τοῦ Groto, καὶ 1630. Ἡ χρονολόγησις αὐτὴ εἶναι πρῶγματι ἢ πιθανωτέρα.

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ταυτίσεως τῶν ποιητῶν τῆς «Θυσίας» καὶ τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» ὁ κ. Μέγας δέχεται ὀρθότατα ὅτι ἀποχωρῶντα λόγον ὑπὲρ τῆς ἀποδοχῆς τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς ἀποτελοῦν μόνον χωρία καὶ στίχοι κοινοὶ εἰς τὰ δύο ποιήματα, καὶ ὄχι αἱ κοιναὶ εἰς αὐτὰ «σπάνιαι» λέξεις ἢ μεταφορικαὶ ἐκφράσεις. Τῶν κοινῶν αὐτῶν χωρίων παρέχει ὁ κ. Μέγας πίνακα καταλαμβάνοντα τρεῖς σελίδας (70 - 72), χαρακτηρίζει δὲ τὸ φαινόμενον αὐτὸ «ἐκπληκτικόν, μὴ παρατηρούμενον εἰς τοιαύτην ἔκτασιν μεταξὺ ἄλλων ἔργων τῆς κρητικῆς ποιήσεως». Πρὸς ἐξήγησιν ὁ κ. Μέγας προτείνει ἢ παραδοχὴν τοῦ ἰδίου ποιητοῦ, τοῦ Βιτζέντζου Κορνάρου, ἢ θεληματικὴν μίμησιν ὑπὸ ἑτέρου ποιητοῦ, ἢ σύμπτωσιν ἐκφράσεως δύο διαφόρων ποιητῶν.

Ὡς πρὸς τὴν παραδοχὴν τοῦ Κορνάρου ὡς ποιητοῦ τῆς «Θυσίας» ὁ κ. Μέγας ἐκφέρει τῶρα γνώμην διάφορον τῆς ἐκφρασθείσης εἰς τὴν πρώτην ἔκδοσιν (α' ἔκδ., σελ. 40, β' ἔκδ., σελ. 73 - 5). Δὲν θεωρεῖ πλέον ἀπίθανον τὴν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ ποίησιν ἔργου θρησκευτικοῦ καὶ ἑτέρου λυρικοῦ καὶ ἔρωτικοῦ κατὰ δύο διαφόρους φάσεις τοῦ βίου αὐτοῦ, στηρίζει δὲ τὴν ἄποψιν αὐτὴν διὰ λίαν πειστικῶν επιχειρημάτων. Ὁμοίως αἴρει ἐνστάσεις βυσιζομένας εἰς δῆθεν διαφορὰς τῆς στιχουργίας καὶ ρίμας, δὲν ἀποδίδει δὲ πλέον μεγάλην σημασίαν εἰς τὸ ὅτι ὁ Κορνάρος δὲν ἀναφέρει τὴν «Θυσίαν» εἰς τὸν ἐπίλογον τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» ὡς ἕτερον ἔργον αὐτοῦ.

Πάντως ὁ κ. Μέγας, θεωρῶν πιθανὴν τὴν ταύτισιν τοῦ ποιητοῦ τῶν δύο ἔργων, δὲν ἀποκλείει καὶ τὴν περίπτωσιν τῆς μιμήσεως, συνειδητῆς ἢ ἀσυνειδητοῦ, λόγῳ τῆς ὁμοιογενείας καὶ τῆς αὐτεπαναλή-

ψεως τῆς χαρακτηριζούσης τὰς δημιουργίας τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, καὶ ἤτις παρατηρεῖται καὶ μεταξὺ ἄλλων ἔργων. Ἐνταῦθα ἀποφασιστικὴν σημασίαν δύνανται νὰ ἔχη ἡ παρατήρησις τοῦ ἰδίου τοῦ κ. Μέγας, ὅτι μεταξὺ «Θυσίας» καὶ «Ἐρωτοκρίτου» παρατηροῦνται παραλληλῆαι εἰς πολὺ μεγαλύτεραν κλίμακα ἢ μεταξὺ ἄλλων ἔργων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας.

Διὰ τὴν προτεραιότητα τῆς «Θυσίας» ἢ τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» ὁ κ. Μέγας ἀναφέρει τὰς διισταμένας γνώμας τῶν καθηγητῶν Ἐμμ. Κριαρᾶ καὶ Γ. Ζώρα, τοῦ μὲν πρώτου εὐρίσκοντος κοινὰ χωρία «Ἐρωτοκρίτου» — «Θυσίας» προερχόμενα ἐκ τοῦ Paris et Vienne (καὶ ὑποδεικνύοντα προτεραιότητα τοῦ «Ἐρωτοκρίτου»), τοῦ δὲ δευτέρου εὐρίσκοντος κοινὰ χωρία «Θυσίας» — «Ἐρωτοκρίτου» προερχόμενα ἐξ ἀντιστοιχῶν χωρίων τοῦ Isach (καὶ ὑποδεικνύοντα προτεραιότητα τῆς «Θυσίας»). Ἐναντι τῶν ἀπόψεων τούτων ὁ κ. Μέγας μένει ὀρθῶς ἐπιφυλακτικὸς, δεχόμενος μετὰ τοῦ κυθηγ. Α. Πολίτη ὅτι κυρίως ἐξ ἐσωτερικῶν τεκμηρίων, γλωσσικῶν καὶ τεχνικῶν, θὰ λυθῆ τὸ ζήτημα. Τὰς ἀπόψεις τοῦ κυθηγ. Α. Πολίτη περὶ μεγαλύτερας ὀριμότητος τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» φαίνεται ὅτι ἀποδέχεται. Πρὸς τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἀποκλίνω καὶ ἐγώ.

Ἀκολουθεῖ ἀνάλυσις τῆς ὑποθέσεως τῆς «Θυσίας» καὶ λίαν ἐνδιαφέρουσα σκηνικὴ μελέτη, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκτίθενται καὶ ὀρισμένοι παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς πιθανῆς μουσικῆς τῆς «Θυσίας». Αἱ ἀναφερόμεναι ἐδῶ (σελ. 86) «ἀναμνήσεις» τοῦ Γ. Λιανουδάκη περὶ χωριστῶν μελωδιῶν τῶν μερῶν τοῦ Ἀγγέλου, τοῦ Ἀβραάμ, τῆς Σίγρας, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλαι μὲν ὁμοίᾳζαν μὲ «στρατιωτικὰ ἐμβατήρια», καὶ ἄλλαι μὲ «μοιρολόγια», εἶναι ἀπίθανοι, καὶ ἀντίθετοι πρὸς ὅ,τι μέχρι σήμερον γνωρίζομεν σχετικῶς μὲ τὴν λαϊκὴν ραψῶδισιν τῶν κρητικῶν ἔργων. Ὡς πρὸς τὴν ψυχολογικὴν μελέτην τῶν προσώπων ἀκολουθεῖ ὁ κ. Μέγας τὸν Ψυχάργην.

Ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῆς «Θυσίας» πρὸς τὰ μεσαιωνικὰ «μυστήρια» τίσσεται ὁ κ. Μέγας, ὡς εἰς τὴν πρώτην ἔκδοσιν, ὀρθῶς ἐναντίον τῆς ἀπόψεως τῆς συνδέσεως αὐτῆς πρὸς ἐκεῖνα. Πάντως ἐξετάζει μὲ προσοχὴν τὰς πιθανὰς περιπτώσεις θρησκευτικοῦ δράματος παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς, καί, ἐκ τῆς προσφάτου ἀνακάλυψεως κρητικῶν διαλογικῶν ἔργων μὲ θρησκευτικὴν ὑπόθεσιν¹, συνάγει ὅτι, καίτοι δὲν εἰ-

¹) Βλ. Μ. Μανούσακα, Ἑλληνικὰ ποιήματα γιὰ τὴ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ, Α'. Ὁ «Θρῆνος εἰς τὰ Πάθη καὶ τὴν Σταύρωσιν τοῦ Χριστοῦ» τοῦ Μαρίνου Φαλιέρου, «Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier», Athènes, 1952, σελ. 3 - 12, καὶ Μ. Μανούσακα · Οἱ. Parlange, Ἐργων

ναί βέβαιον ὅτι τὰ ἔργα αὐτὰ παριστάνοντο ἀπὸ σκηνῆς, πάντως ταῦτα ἐπέφερον ἐξοικείωσιν τοῦ κρητικοῦ κεινοῦ πρὸς τὸ θρησκευτικὸν δρᾶμα.

Σχετικῶς μὲ τὰς πηγὰς τῆς «Θυσίας» καὶ τὴν ἀξίαν αὐτῆς παραθέτει ὁ κ. Μέγας τὰς γνώμας διαφόρων κριτικῶν καὶ καταλήγει εἰς λεπτομερῆ σύγκρισιν τοῦ ἔργου πρὸς τὸ Ἰταλικὸν του πρότυπον, τὸν Isach τοῦ Grotto. Τοῦ ἔργου τούτου παρέχεται περίληψις, κατὰ τὸν πρῶτον ὑποδείκτην τῆς σχέσεως τῶν δύο ἔργων Manrogordato, ἀκολουθεῖ δὲ λίαν διαφωτιστικὴ μελέτη τῶν θεληματικῶν μεταβολῶν, προσθηκῶν ἢ ἀφαιρέσεων, τὰς ὁποίας ἐπέφερον εἰς τὴν δρᾶσιν, τὴν οἰκονομίαν καὶ τὴν ψυχολογίαν τοῦ προτύπου του ὁ Κρηὶς ποιητῆς*. Ἡ σύγκρισις αὐτὴ καθιστᾷ τελείως σαφῆ τὴν δημιουργικὴν συμβολὴν τοῦ Ἑλληνος ποιητοῦ καὶ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὑπόδειγμα διὰ τὴν συγκριτικὴν μελέτην κρητικῶν ἔργων πρὸς τὰ πρότυπα αὐτῶν.

Εἰς τὴν μελέτην τῶν ἑλληνικῶν λαϊκῶν στοιχείων ἐν τῇ «Θυσίᾳ» ὁ κ. Μέγας δὲν ἄοριστολογεῖ, ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ ἀνεύρῃ συγκεκριμένα τοιαῦτα, ὡς π. χ. τὸ ἔθιμον τοῦ τύπτειν τὸ στήθος μὲ λίθους, μοτίβα μυρολογίων κ.λ. Παρατηρεῖ δὲ ὀρθότατα, καὶ τοῦτο πρέπει νὰ ἔχουν πάντοτε ὑπ' ὄψει οἱ ἐρευνῆται λαϊκῶν στοιχείων εἰς τὰ κρητικὰ ἔργα, ὅτι πολλὰ ἐξ αὐτῶν δυνατὸν νὰ ἀπέβησαν λαϊκὰ προελθόντα ἐκ τῆς «Θυσίας». Μὲ ἄλλους λόγους πρὸς ἐξακριβώσιν τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίζωμεν τὸν τότε καὶ ὄχι τὸν σημερινοὺν λαϊκὸν πολιτισμόν.

Εἰς τὴν κριτικὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ κειμένου τῆς «Θυσίας» ὁ κ. Μέγας ἐπέτυχε γενικῶς. Σημεῖω κατωτέρω ὀλίγα σημεῖα, ἐπὶ τῶν ὁποίων πιστεύω ὅτι τὸ κείμενον δύναται ἀκόμη νὰ βελτιωθῇ διὰ τῆς παραδοχῆς γραφῶν διαφόρων ἐκείνων, αἷς ἐδέχθη ὁ ἐκδότης.

Εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις παρέμειναν τελικὰ ν λογίαις προελεύσεως, προφανῶς διαφυγόντα τὴν προσοχὴν τοῦ ἐκδότου, φρονοῦντος ὅτι πλὴν ὠρισμένων περιπτώσεων «τοῦτο προσεγράφη εἰς τὰς ἐντύπου ἐκδόσεις ἐκ τάσεως λογίας» (σελ. 56). Οὕτω ἀναγινώσκομεν τὴν σήμερον (στ. 7), θάνατον (στ. 176), σήμερον (στ. 187: τὸ γγ. ἔχει σήμερο), κ.λ.

*Ομοίως λογίαις προελεύσεως καὶ πιθανώτατα νόθοι εἶναι οἱ ἐξαιρετικῶς ἀπαντῶντες τύποι, ἄνευ μετρικῆς ἢ ἄλλης δικαιολογίας, ἀναπαυμένη (στ. 109) ἀντὶ ἀναπαυμένη (ἢ ξεγνοιασμένη, ὡς τὸ γγ.), καὶ

στο κρητικὸ «Μυστήριον τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ», «Κρητικὰ Χρονικά», τ. Η' (1954), σελ. 109 - 132.

*) Πβ καὶ Ν. Ἑοτία, ΚΘ, τ. 57, τευχ. 661, σελ. 80 ἐξ.

ἡγαπημένη (στ. 329) ἀντὶ *ἀγαπημένη*, *πιωχὸ* (στ. 336) ἀντὶ *φτωχό*. Περὶ τοῦ *ἡγαπημένη* τὰ προσαγόμενα παραδείγματα ἔξ ἐπιστολῶν καὶ συμβολαίων (σελ. 227) δὲν φαίνονται πειστικά, διότι ἄλλη εἶναι ἡ γλῶσσα τῶν ἐπιστολῶν καὶ συμβολαίων καὶ ἄλλη ἡ γλῶσσα τῶν δοκίμων ἔργων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τοῦ «Σπανέα», ὅπου ὁ τύπος ἐπίσης ἀπαντᾷ. Ὡς πρὸς τὸν «Ροδολίνον», ἡ παρουσία τοῦ τύπου *ἡγαπημένος* ἐν αὐτῷ πιθανῶς πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸν ἐκδότην, καίτοι δὲ ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰ ἐκδοθέντα ὑπὸ τοῦ κ. Μανουσάκα ἐντερμέδια⁹⁾, πάντως δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ λάβωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι ἀγνοεῖται εἰς τὰ δοκιμώτερα τῶν κρητικῶν ἔργων, (πβ. *ἀγαπημένους* εἰς τὸν Ἑρωτόκριτον, μεγ. ἔκδ. Α 859).

Στ. 27 :

Τοῦ λογισμοῦ σου ἡ συννεφιά κ' ἡ σκότιση ἄς πάψη.

Εἰς τὰς σημειώσεις τῆς σελ. 220, ὁ ἐκδότης δικαιολογεῖ τὴν προτίμησιν τῆς γραφῆς *σκότιση* τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων ἀντὶ *σκοτεινάγρα* τοῦ χγ., λέγων ὅτι τὸ δεύτερον σημαίνει σκότος, μόνον δὲ τὸ πρῶτον χρησιμοποιεῖται μεταφορικῶς. Ἀλλὰ καὶ ἡ λέξις *σκοτεινάγρα* κάλλιστα δύναται νὰ λεχθῇ ἐπὶ ψυχολογικῶν καταστάσεων, ἀφοῦ μάλιστα ἡ κατάληξις - *άγρα* καὶ ἐπὶ ἄλλων οὐσιαστικῶν δηλωτικῶν ψυχικῶν παθῶν χρησιμοποιεῖται, ὡς *ζαβάγρα*, *ἀφορμάγρα* κ.λ.

Στ. 98 :

Ποιὸς σοῦ μιλεῖ, μὲ ποιοῦ μιλεῖς, ποῦ ν' ἡ λαλιά, ποῦ βγαίνει.

Πιθανῶς γρ. *ποιοῦ ν' ἡ λαλιά* κ.λ. Ὁ τύπος *ποιοῦ ἀπαντᾷ* καὶ εἰς τὸν Ἑρωτόκριτον Α 1696 (μεγ. ἔκδοσις).

Στ. 105: *Δὲν εἶ καιρὸς τοῦ προσευκῆς.*

Γρ. δὲν εἶν' *καιρός*. Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους οἱ μετρίως πεπαιδευμένοι γράφοντες τὴν δημῶδη παρέλειπαν, ὡς καὶ σήμερον, τὰ τελικὰ ν πρὸ τῶν ψιλῶν, κ, π, τ, παρασυρόμενοι ἐκ τοῦ ὅτι εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς τὸ ν δὲν ἀκούεται κευωρισμένως, ἀλλὰ συμποφύεται μὲ τὸ ἀκολουθοῦν σύμφωνον. Πρόκειται λοιπὸν περὶ ἀπλῆς ἀνορθογραφίας, τῆς ὁποίας ἡ τήρησις οὐδένα λόγον ἔχει κατὰ τὴν μεταγραφὴν. Οὔτε πίστιν πρὸς τὴν χειρόγραφον ἢ ἄλλην παράδοσιν ἀποτελεῖ τὸ νὰ γράφωμεν, ἀντιθέτως πρὸς βασικὸν φθωγγικὸν νόμον τῆς νέας ἑλληνικῆς, τὸ *κόπο*, τὴ *πλεξίδα*, κ.λ., διότι καὶ οἱ γράφοντες ταῦτα ἐφρόνον ὅτι γράφουν τὸν *κόπο*, τὴν *πλεξίδα*, καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες ἢ ἀπαγγέλλοντες ἀπὸ θεάτρου ἀνευ οὐδεμιᾶς ἀμφιβολίας οὕτω προέφεραν. Τὸ πρᾶγμα καθίσταται πασιφανὲς εἰς τὰς περι-

⁹⁾ «Κρητικὰ Χρονικά», τ. Α' (1947), σελ. 525 ἔξ.

πτώσεις εκείνας, καθ' ἃς δὲν πρόκειται περὶ τελικοῦ ν, ἀλλὰ περὶ τοῦ ρήματος *εἶναι*, ὡς εἰς τὴν φράσιν τῆς «Θυσίας» *εἶντα καὶ λουκτουκιᾶς* (στ. 541), ὅπου πρέπει νὰ γράψωμεν, *εἶντά 'ν' καὶ λουκτουκιᾶς*, πρὸς ἀποκατάστασιν ὄχι μόνον τῆς προφορᾶς, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ νοήματος. Ὁρθότατα δὲ εἰσήγαγε τὴν γραφὴν αὐτὴν εἰς τὴν δευτέραν ἔκδοσιν τῆς «Θυσίας» ὁ κ. Μέγας κατὰ διόρθωσιν τοῦ Ξανθουδίδου (βλ. κριτ. υπόμνημα σελ. 180). Τὴν αὐτὴν διόρθωσιν εἰσήγαγον ἀνεξαργήτως καὶ ἐγὼ εἰς τὴν «Κρητικὴν Ἀνθολογίαν». Ἐντελῶς ἀνάλογος εἶναι ἡ γραφή:

Ti Criti polemune opu pethi su

εἰς ἀμάτιον σχετικὸν μὲ τὸν κρητικὸν πόλεμον¹⁰, ὅπου βεβαίως πρέπει νὰ μεταγράψωμεν: *ὀπού 'ν' παιδί σου*, ὡς ὀρθῶς ἔπραξεν ὁ ἐκδότης, ἀλλὰ καὶ ἐπίσης: *τὴν Κρήτη*.

Στ. 125: *Κι ἀπάλυνε σὰ λόγια μου.*

Γρ. κατὰ τὸ χγ.: *ἀπάλυνε τὰ λόγια σου.*

Στ. 127: *'Η σάρκα μου 'ναι σάρκα σου καὶ ἡ καρδιά καρδιά σου.*

Ἀσφαλῶς πρέπει νὰ προτιμηθῇ ἡ λαμπρὰ γραφὴ τοῦ χγ.: *καρδιά μου εἶν' ἡ καρδιά σου*, (i cardhia mu ine...).

Στ. 165: *Παρηγοιοῦ. Γρ.: παρηγοροῦ.*

Στ. 168: *Τὸ θέλημά του ἄς γενῆ ὄχι τὸ ἐδικό μας.*

Προτιμότερα ὡς μᾶλλον ἰδιωματικὴ καὶ ἐστερημένη τῆς χασμωδίας ἡ γρ. τοῦ χγ.: *ἀμμ' ὄχι τὸ δικό μας.*

Στ. 204:

Καὶ πρὸς τὰ πρῶτα βάσανα ἄλλα πάλιν μ' εὐρῆκα.

Τὸ χγ. ἔχει: *ὄλα (olla) γιὰ μιὰ μ' εὐρῆκα*. Πιθανῶς πρέπει νὰ γράψωμεν: *κι ἄλλα γιὰ μιὰ μ' εὐρῆκα*. Τὸ ἰδιωματικὸν *γιὰ μιὰ ἀντικατεστάθη* εἰς τὴν ἔντυπον ἔκδοσιν μὲ τὸ *πάλιν*.

Στ. 274 - 5. Λογικῶς ὁμαλωτέρα καὶ στιχουργικῶς ἀριωτέρα ἡ γραφὴ τοῦ χγ.:

Καὶ θὲ νὰ κόψη τὸ σπαθὶ πὸν ἔχω ἀκονισμένο

ἔνα λαιμὸ ὁμορφότατο πολλὰ κανακεμένο,

ἀντὶ τῆς εἰσαχθείσης:

καὶ θὲ νὰ κόψη τὸ σπαθὶ π' ἀκονισμένον ἔχω

ἔνα λαιμὸν ὅπ' ἀκριβὸν πλιὰ παρὰ μένα ἔχω.

(Πλὴν τῆς ἐπαναλήψεως τοῦ *ἔχω* εἰς τὴν ρίμαν, εἶναι καὶ ἄλογος ἡ

¹⁰ G. Morgan, Three Cretan manuscripts, «Κρητικὰ Χρονικά», Η' (1954), σελ. 68.

σύγκρισις τοῦ ὁμιλοῦντος Ἐβραάμ πρὸς τὸν λαίμῳ τοῦ Ἰσαάκ).

Στ. 352 :

ὄνταν εἰς ἄλλουνοῦ παιδιοῦ γροικῆσω τ' ὄνομά σου.

Εἰς τὴν «Κρητικὴν Ἀνθολογίαν» διώρθωσα: *εἰς ἄλλουνοῦ παιδί*. Ἡ προτεινομένη ὑπὸ τοῦ κ. Μέγα ἔρμηνεία (σελ. 228): «ὄταν εἰς ἄλλου παιδιοῦ ὄνομα ἀκούσω τὸ ἰδικόν σου» φαίνεται κάπως ἐξεζητημένη καὶ ἀπίθανος διὰ τὸ ἀπλοῦν καὶ ἀνεπιτήδευτον ὕφος τῆς «Θουσίας». Ἡ φθορὰ τοῦ παιδί εἰς παιδιοῦ ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ἔλξεως πρὸς τὸ ἄλλουνοῦ. Αἱ ἐκφράσεις *στοῦ Γιώργη* κ.λ. εἶναι βεβαίως ἄσχετοι.

Στ. 431 - 2: Πιθανῶς καλῶς παραλείπει τὸ *χγ*. Οἱ στίχοι αὐτοὶ ἀποτελοῦν σχεδὸν ἐπανάληψιν τῶν εὐθὺς ἀνωτέρω στ. 427 - 8.

Στ. 438 :

Ὁ θάνατός σου φέρνει μου εἰς τέλος τὴ ζωὴ μου.

Προτιμητέα ἢ γρ. τοῦ *χγ* :

Ὁ θάνατός σου παίρνει τὴ σήμερον τὴ ζωὴ μου.

Στ. 454: *παραντὺς*. Πιθανῶς γρ. τὸ σύνηθες *πάραντας*.

Στ. 460 :

Καὶ δός μου καὶ τὰ σκολινὰ ἐκεῖνα ὀποῦ τοῦ ἴχα.

Τὸ *χγ*. δίδει γραφὴν ἀπηλλαγμένην χασμωδιῶν :

...τὰ σκολινὰ καὶ τὰ ὄμορφα ποῦ τοῦ ἴχα.

Στ. 461 :

Τοῦτά ἴναι ὀποῦ ἔβανε τ' ἄνχο πᾶσα σκόλη.

Ὁ στίχος εἰς τὸ *χγ*. φέρεται ἄνευ χασμωδιῶν καὶ ἰδιωματικώτερον, ὡς ἑξῆς :

Τοῦτά ἴναι ἐκεῖνα τὰ ἴβανε πιδέξια πᾶσα σκόλη.

Στ. 491: *Ἐύπνησε, τὸ παιδάκι μου*. Οὕτω αἱ ἔντυποι ἐκδόσεις πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ περισσότερον ἰδιωματικοῦ *κανακάρη μου*, ὅπερ παρέχει τὸ *χγ*.

Στ. 544 :

...Σ' ἔγνοια μεγάλη μπαίνω

Κοντὸ ἀνεβαίνω στὸ βουνὶ μὰ κάτω δὲ γιαζέρω.

Ἡ ῥίμα ἀποκαθίσταται καὶ ὁ στίχος γίνεται πυκνότερος μὲ τὴν γρ. τοῦ *χγ*., τὴν ὁποίαν εἰσήγαγα εἰς τὴν «Κρητικὴν Ἀνθολογίαν», μὰ δὲν τὸ κατεβαίνω. Τὸ *γιαζέρω* εἶναι βέβαια ἰδιωματικώτερον, ἀλλ' οὐδὲν ἀποκλείει τὴν διεισδυσιν εἰς τὸ ἔργον, κατὰ τὴν ἐν Κρήτῃ διὰ χειρογράφων διάδοσιν τοῦ ἔργου, τύπων ἰδιωματικῶν μὲν, ἀλλὰ νόθων.

Στ. 560 :

νὰ πάρης ξόμπλι ἀπὸ μὲ νὰ διάζης τὰ διάζω.

Ἐπίθανον τὸ τρισύλλαβον δι - ά - ζω. Τὸ χγ. παρέχει τὸ ἐπίσης κρητικὸν σά δῆς πῶς ὁρδινιάζω.

Στ. 587: *Σά δοῦλοι πού ἔμεθεν καλοί.* Τὸ χγ. παρέχει *ποῦμαστε.*

Ἐὸ τύπος εἴμεσθε δὲν εἶναι κρητικός.

Στ. 591: *κ' ἐγὼ μὲ τὸ παιδάριον.* Τὸ χγ. ἔχει μὲ τὸν Ἰσαάκ. Πιθανῶς γρ. *κ' ἐγὼ μὲ τὸν Ἰσαάκ <ὀμπρός>* κατὰ τὸν στ. 627.

Στ. 610: *Εἰς ἔτοιες χρεῖτες, λέγουσιν, οἱ ἀθροῶποι διαφοροῦσι.*

Προτιμητέα ἢ γρ. τοῦ χρ. :

σὲ τέτοια πάθη καὶ καῖμονς οἱ ἀθροῶποι διαφοροῦσι.

Στ. 641 - 2: *ὠρίσε κ' εἶπεν ὁ Θεός, ἡ χέρα μου νὰ σφάξῃ
νὰ κατακάψῃ τὸ παιδί, νὰ τοῦ τὸ θυσιάσῃ.*

Προτιμητέα ἢ γρ. τοῦ χγ. : ἡ χέρα μου νὰ πιάσῃ—νὰ σφάξῃ, κάψῃ τὸ παιδί. Ἀποφεύγεται οὕτω καὶ τὸ λόγιον *κατακαίω*. Ἡ γρ. τοῦ χρ. ἐνισχύεται καὶ ἐκ τοῦ: *σφάξε τὸ τέκνο, κάψε το τῆς ἀγγελικῆς προσταγῆς* (στ. 18).

Στ. 699 - 700:

*Σφάνεις νὰ λῆς πῶς ἦτονε ὄνειροφάντασμα του
τ' ἀφέντη μ' οἱ παραγγελιῆς καὶ τὰ θελήματά του.*

Γρ. *ὄνειροφαντασμάτων*, γενικῆς μὲ ἔννοιαν ἐπιθέτου.

Στ. 748:

μὰ ποῦ ἔν τ' ἀρνί, ποῦ ἔν ὁ κρηγιός, ὁποῦ θέλ' ἡ θυσία.

Πιθανῶς προτιμητέα ἢ γρ. τοῦ χγ. :

μόνο τὸ ρίφι λείπεται νὰ κάμῃς τῆ θυσία,

τοῦ στίχου τούτου λαμβάνοντος τὴν θέσιν τοῦ στ. 748. Ἡ γραφὴ ἐνισχύεται ἐκ τῶν ἀμέσως κατωτέρω λόγων τοῦ Ἀβραάμ:

εἰς τὸ βουνὶ ἐπάνω — εἶναι τὰ ρίφια καὶ τ' ἀρνιά κ.λ.

Στ. 763:

καὶ νὰ στολίσω τράπεζα διὰ νὰ θυσιάσω.

Τὸ χγ. παρέχει γραφὴν ἀπηλλαγμένην τοῦ κακοζήλου δισυλλάβου *διά*.

Στ. 856: *τὸν τόπο τῶν ποδιῶν του.* Ἀσφαλῶς γραπτέον *τὸν τύπο*.

Στ. 957: *ἐθώρρειεν τη.* Οὕτω ἔγραψα εἰς τὴν «Κρητικὴν Ἀνθολογίαν», ἡ δὲ γραφὴ αὕτῃ ἐπιβεβαιοῦται τῶρα ἐκ τοῦ χγ. φέροντος *ethorgiendi*.

Στ. 1082:

Γιὰ τὸ φορικτὸ μυστήριον ἄν ξεύρουν νὰ μοῦ ποῦσι.

Προτιμητέα ἢ κρητικὴ γραφὴ τοῦ χγ. :

ἄν ξεύρουσι γιὰ τὸ κρυφὸ μαντᾶτο νὰ μοῦ ποῦσι.

Στ. 1108: *καὶ ἦπαυες τοὺς πόνους μου. Κρητικωτέραν καὶ ἀπηλλαγμένην χασμωδίας γραφὴν παρέχει τὸ γγ.: κ' ἦπαυες τς ἀναστεναγμούς.*

Στ. 1114: *καὶ ἡ καρδιά μου δὲ βαστᾶ. Γραφὴν μᾶλλον κρητικὴν καὶ ἀπηλλαγμένην χασμωδίας παρέχει τὸ γγ.: θωρῶ ἡ καρδιά μου δὲ βαστᾶ.*

Στ. 1133: *Ἄς πᾶμε νὰ δεώμεσθην. Ἀναμφιβόλως γραπτέον κατὰ τὸ γγ.: ἄς πὰ νὰ δέομέστανε.*

Παρά τὰς ὀλίγας διαφορὰς γνωμῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξετέθησαν ἀνωτέρω, φρονῶ ὅτι ἡ νέα ἔκδοσις τῆς «Θυσίας» ὑπὸ τοῦ καθηγ. κ. Γ. Μέγα εἶναι ὑποδειγματικὴ διὰ τὴν εὐσυνειδησίαν, τὴν πρὸς τὸ ἐκδιδόμενον ἔργον ἀγάπην, τὴν μεθοδικήν, πολίπλευρον καὶ ἄνευ προκαταλήψεων ἀντιμετώπισιν τῶν τιθεμένων ἐξ αὐτοῦ προβλημάτων. Τὸ κείμενον τοῦ ὠραίου κρητικοῦ δράματος ἐκαθαρίσθη διὰ μακροῦς καὶ συστηματικῆς ἐργασίας ἀπὸ πλήθους ἀρχαῖσμων καὶ κακοζήλων ἐκφράσεων, ἐπανεῦρε τὸ «ἀρχαῖον κάλλος», μὲ τὸ ὅποιον ἐξῆλθεν ἐκ τῆς καρδίας τοῦ δημιουργοῦ του, καὶ ἀπεδόθη εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, ὡς λαμπρὸν μνημεῖον τῆς γλώσσης του. Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν ἐλέχθη περὶ τοῦ ἔργου πᾶν ὅ,τι δυνάμεθα σήμερον νὰ γνωρίζωμεν καὶ νὰ εἴπωμεν περὶ αὐτοῦ.

Ἀποδεικνύεται διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν ὅτι πρὸς ἐπιτυχῆ ἔκδοσιν κρητικῶν κειμένων δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ εἶναι κανεὶς ἐκ γεννήσεως Κρῆς. Διὰ τῆς σπουδῆς καὶ φιλολογικῆς ἐξοικειώσεως πρὸς τὸ ἴδιωμα δύναται τις νὰ ἀποκτήσῃ πλήρη αἴσθησιν αὐτοῦ, ὡς ἄλλως συμβαίνει καὶ περὶ τὰς νεκρὰς γλώσσας, πρὸς τὰς ὁποίας ἐξοικειοῦνται θαυμαστῶς καὶ ὄλως ξένοι πρὸς αὐτάς. Δὲν δύναται τις παρὰ νὰ εὐχηθῆ εἰς τὸν κ. Μέγα νὰ ἀσχοληθῆ μετ' ἴσης ἐπιτυχίας καὶ περὶ ἄλλα κρητικὰ ἔργα ἀποκαθιστῶν αὐτὰ καὶ συμβάλλον εἰς τὴν λύσιν τῶν συναφῶν προβλημάτων. Διὰ τὴν γενομένην ὑπὸ τοῦ κ. Μέγα μικρὰν ἔκδοσιν τῆς «Θυσίας» συνιστῶ καὶ εὐχομαι νὰ εἰσαχθῆ ὡς κλασικὸν νεοελληνικὸν κείμενον εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ